

# A retorika\*

## 1. A retorika értékelése

A retorika második a szabad művészetek sorában. Mélyebbre vezet bennünket a középkor képzési világában, mint a grammatika. Számunkra idegenné vált. Önálló szaktárgyként rég eltűnt az oktatásból. A retorika nélkülözhetetlen töredékét még előírták a 19. század német gimnazistájának, amikor a német nyelvű fogalmazások elkészítésére oktatták. Megadtak egy „dispositio”-t, amely bevezetésből, fő részből és befejezésből állt. A bevezetésnek általános gondolatokat kellett tartalmaznia. A világeért sem lehetett azonnal a tárgyra térni egy odaillő „átmenet” nélkül. Ezek az átmenetek aztán bajlódást jelentettek. Már La Bruyère megrovásban részesíti Boileau-t, mert az megspórolta magának a *le travail des transitions*-t – *qui sont ce qu'il y a de plus difficile dans les ouvrages d'esprit*. A gimnazista aztán a latin költők magyarázatánál (sőt még Schillernél is) újból a retorikába ütközik, ti.

---

\* Az itt közölt részlet a szerző *Európai irodalom és latin középkor* című művéből való, annak 4. fejezete.

itt voltak felismerhetők metaforák, metonimiák, hiperbolák és néhány ehhez hasonló költői eszköz.

A mi képzési rendszerünkben nincs helye a retorikának, s iránta a németeket látszólag velük született bizalmatlanság jellemzi.<sup>1</sup> Goethe ezt a magatartást Faust Wagnerhez intézett szavaival írja le:

*Az értelem és ép gondolat  
így könnyűszerrel síkralép.  
Es ha komoly beszédre szántad  
magad, kell-é a szó-vadászat?  
Bizony, mondókád bármi csillogó,  
sületlenséggel traktálván a népet,  
mint ködhozó szél, oly szomorító,  
mely ősszel száraz lomb közt cicézget.*

(Jékely Zoltán fordítása)

E szavak Faust lelkiállapotának felelnek meg, aki elvetvén minden iskolabölcsest a mágiában keresett mendedéket, és nem Goethe véleményét fejezi ki. Lipcsei éve alatt ő „minden poétikusát és retorikusát kellemesnek és örvedetesnek” talált. Strassburgi éveiben az „Ephemeriden” oldalait Quintilianus-kivonatokkal tölti meg. Idős korában (1815) a retorikát „annak minden történeti és dialektikus követelményeivel együtt a legmagasabb értékűnek és nélkülözhetetlennek” nevezi és az „emberiség legmagasabb követelményei” közé számítja. Benne elven volt valamennyi európai hagyomány. A latin népekre természetes kötelék és Róma öröksége bírta a retorikát. Az olyan szónokok, mint Bossuet, a franciaországi klasszikusokhoz tartoznak. Angliában a 18. század óta az ékesszólás a politikai erő, a nemzeti ügy kifejezése. Németországban hiányoztak ezek a feltételek. Adam Müller „Beszédok az ékesszólásról és annak hanyatlásáról Németországban” (1816) című csodálatos műve nem tudott visszhangra találni. A német tudomány a legújabb időkgig még az antik retorikát is többnyire eltévelyedésnek tekintette.<sup>2</sup> Szembe kell ezzel állítanunk Jacob Burck-

hardt ítéletét, melyből egyetemes történeti szemlélet árad: „Nem értékelte túl az ókor az írás és a beszéd oktatását? Nem tette volna jobban, ha a gyerekek és ifjak fejét használható valóságos dolgokkal tölti meg? A válasz erre az, hogy nincs jogunk ezt eldönteni addig, amíg mi magunk beszédeinkben és írásainkban mindenütt a formátlanságot követjük; amíg nálunk száz művelt emberből jó, ha egynek fogalma van a periódusépítés művészetéről. A retorika, segédtudományaival együtt, az ókoriaknak törvényesen szép és szabad létük, művészetük és költészetük nélkülözhetetlen kiegészítője volt. Mostani életünknek részben magasabb elvei és céljai vannak, de mindez egyenetlen, diszharmónikus; a legszebb és legfinomabb lakik itt együtt a durva barbársággal; sokféle tevékenységünk épp csak időt nem hagy arra, hogy ezen megbotránkozzunk.”<sup>3</sup>

## 2. A retorika az ókorban

A retorika „beszédtant” jelent,<sup>1</sup> ez tehát a beszéd művészi felépítésének meghatározás szerinti alapjelentése. Az idők folyamán ebből a magból tudomány, művészet, életideál, sőt az antik kultúra alappillére válik. A retorika, bár változó formában, kilenc évszázadon keresztül kifejezte a görögök és rómaiak lelki életét. Létrejött elég világos előttünk. Helyszín: Attika, idő: a perzsa háborúk utáni évek.

A retorika kialakulásában különböző tényezők kapcsolódnak össze. A beszéd, a művészi beszéd öröme a görögök természetes adottsága. Az ékesszólás már a homéroszi ember számára is a legnagyobb előnyök egyike, isteni ajándéknak számít:

*Hát csak nem kap meg mindent mindenki az égtől,  
jó alakot, jó észet s jelesen szólás tudományát.  
Mert van olyan, ki a földön gyarlóbb külsejű férfi,  
ám szavait nagy szépséggel koszorúzza az isten,*

*és mindenki gyönyörrel néz rá, büszke beszéddel  
szól, de szerényen s édesen, és kimagaslik a nép közt  
s istennek látják, ha a városon át veszi útját.2*

De az ékesszólás nevelési cél is. Az ifjú Akhilleusz mellé küldött Phoinix így határozza meg feladatát:

*...legyek én, aki mindenre kioktat,  
szónak szónoka légy és végbevívője a tettnek.*

Későbbi szerzők gyakran hivatkoznak ezekre a sorokra annak bizonyítékául, hogy a retorika atyja Homérosz volt. Az Iliásznak csaknem a fele és az Odüsszeia több mint kétharmada a cselekvő szereplők beszédeiből áll, gyakran jelentős terjedelemben. A Roland- és Nibelung-énekekben hasztalan keressük ugyanezt. A retorika uralma a görög szellemiségben azonban csak jóval később kezdődik: amikor Athén az ionok örökébe lép és felvirágzik. A beszéd és a beszéd művészete mind nagyobb teret nyernek a nyilvános életben. Úgy tűnik, az elesett harcosok feletti gyászbeszéd már röviddel a perzsa háborúk után gyakoriak voltak. A demokrácia Periklész alatti kibontakozása és az évszázad közepétől fellépő „görög felvilágosodás” a legmesszebbmenőbben teret engednek aztán a politikai és a törvényszéki beszédeknek. Minden polgárt bevonnak a nyilvános életbe. A beszéd-készség válik az eredményes pályafutás előfeltételévé. Ezt vándor bölcsességtanárok („szofisták”<sup>3</sup>) oktatják pénzért. A szónoklatoktatásnak – logikai és dialektikai iskolázottsággal párosulva – képessé kellett tennie a növendéket arra, hogy befolyásolja a hallgatóságot, s hogy adott esetben még a „gyengébb dolgokból is erősebbeket csináljon”<sup>4</sup> (Arisztotelész *Retorika* II. 24, 11). Így kerülhetett át a retorika az ügyvédi technikába. A szofista viszont tanító és népnevelő is akart lenni. Ő a logosz ereje által szolgálja a *paideiát*. Eredménytelen újítást majd a 427-ben követként Athénba érkező szicíliai Gorgiász hoz: a nyelvi összecsengésnek a zenei-poétikai hatást célzó tudatos kihasználását. Ezáltal a beszédoktatás stílustanná, irodalmi technikává válik. „A kettős tagolásban

gördülő mondatok egyenletessége, az antitézisek, asszónáncok és rímek által történő felerősítése, a metaforák bőséges használata és a behízelt előadás olyan hatásokra törekednek, amiket addig csak a költészet ért el.” Az ékesszólás aztán ezzel tudatos versenyre kelt. „Az új stílusirányzat befolyása alól alig néhány kortárs vonhatta ki magát teljesen, s eszközei az egész ókoron át használatban maradtak.” (PAUL WENDLAND). Gorgiasz a díszes ékesszólás, azaz az antik műpróza első mestere, mely az évszázadok folyamán a különféle stílusok bőségét fejlesztette ki. Történetének ismerete nélkül az antik irodalom érthetetlen.<sup>5</sup>

A görög retorika tehát a szofisztikával, illetve általa jött létre. Platón mindkettőt elvetette – éppúgy, mint a költészetet – filozófiai és pedagógiai okokból. De Hellász nem tudta vagy nem akarta a művészi beszéd démoni hatalmát, a szofisták mámorító felfedezését a filozófiának feláldozni. Ez rövidesen azt eredményezte, hogy a Platón által elvetett műformákat mint az emberi szellem jogos alkotását fogja fel. Ez Arisztotelész műve volt. A költészetet, éppúgy mint a retorikát, felveszi a művészetek filozófiai vizsgálatának sorába. Bizonyára az a szándék vezette ebben, hogy a platonikus ítélet egyoldalúságával szembeálljon. Hatástanával (ahogy poétikájában is), a karakterek tipológiájával s kidolgozott stílus-tanával értékesen gazdagította a retorikát. Célja az volt, hogy a retorikát egyenjogúként állítsa a dialektika mellé, amely Platón szerint minden tudomány koronája.

A retorika történetében azonban Arisztotelész könyvének, melyet kevesen olvastak<sup>6</sup>, sokkal csekélyebb jelentősége volt, mint ama retorika tankönyvek<sup>7</sup> hosszú sorának, melyet 340 körül Anaximenész vezetett be. A politikai ékesszólás Attikában éppen ekkoriban emelkedett a legnagyobb méltóságra a makedón fenyegetés elleni ellenállás vezetőjének, Demoszthenésznek (384–322) személyében. A szabadság elvesztése után azonban az állami ékesszólásnak is el kellett vészítenie minden jelentőségét. A törvényszéki

beszéd visszaszorult, mivel állami perek többé nem léteztek. A görög retorika iskolai gyakorlatokba menekült, melyekhez kitalált jogesetek kezelése is tartozott.

A 2. századtól a görög rétorok Rómába özönlöttek és ott oktattak. Róma intenzív politikai élete a beszédművészetnek erős ösztönzést adott. De Görögországgal ellentétben ennek kizárólag praktikus céljai voltak. Rómát először az 1. évszázadban ostromolták a hellenisztikus Kelet retorikai műstílusai. A legrégebb latin nyelvű retorika tankönyv egy ismeretlen szerző korábban Ciceronak vagy még Cornificiusnak is tulajdonított *Rhetorica ad Herenniuma* (K.e. 85 körül). Ez az írás és Cicero ezzel érintkező fiatalkori írása, a *De inventione* a 4. század görög kézikönyveinek tananyagához semmi újat nem tesznek hozzá, de éppen a görög tanok Rómába közvetítése által igen nagy jelentőségűekké váltak. A Herennius-retorika mind a középkorban, mind a reneszánszban autoritásnak számított. Cicero retorikai írásait is olvasták a középkorban, beszédeit viszont ritkán. Cicero ekkor nem volt mintaszerző, miként a humanizmus idején. Politikai-pereskedő ékesszólását a középkor nem tudta alkalmazni.

A köztársaság bukása hasonló értelemben hatott a római ékesszólásra, mint a makedón, később pedig a római uralom a görögre. Augustus és utódai principátusa alatt a politikai beszédnek el kellett némulnia. A retorika iskolai ékesszólássá válik. Gyakorlatokat (*declamationes*) teremt kitalált jogesetekhez. Az ékesszólás hanyatlását vizsgálta Tacitus *Dialogus de oratoribus* című művében. A retorika számára azonban már rég új tér nyílt a római költészetre való alkalmazással. Ez Ovidius műve volt.<sup>8</sup> „Témát gondolt ki magának, hogy arról beszéljen, vagy ahogy ez a declamatioknál történt, egy kitalált személyt beszéltesen” (WALTHER KRAUS). Költeményei antitézisekben és csattanókban, hangzás- és gondolatjátékokban bővelkednek. A retorika itt egy tetszetős szellemes költészet szolgálatába áll, és fűszerével emeli a tárgyalandó anyag báját. De a retorika képes

tragikus tartalmat is kifejezni a szörnyűségek halmozása, az izgalom, fokozás és túlcitálás által a rendkívüli hatás érdekében. Így jön létre a patetikus stílusa a nérói időben Seneca tragédiáiban és Lucanus eposzában. Statiusnál (kb. 40–96) alkalmi költeményekkel találkozunk, melyek szorosan kapcsolódnak esküvői és gyászbeszédnek, műalkotások és építmények leírásának retorikai receptjeihez. Így tör elő a retorika a császárkor első évszázadában mindenütt. Ennek az időszaknak a végére esik a retorika legáltalánosabb és leghatásosabb megjelenítése, Quintilianus *Institutio oratoria* című műve (95 táján jelent meg), „a legkiválóbb írásoknak egyike, mely a római ókorból ránk maradt” (MOMMSEN).

Quintilianus műve nem tartozik az évszázadok óta Görögországban és Rómában szokásos kézikönyvek közé. Ez egy vonzóan megírt traktátus az emberek képzéséről. Az ideális ember Quintilianus számára csak a szónok lehet. Mert a legfőbb isten és világt teremtető<sup>9</sup> (II. 16, 12) egyedül az embernek kölcsönözte a nyelvet. Az ékesszólás tehát magasan az asztronómia, a matematika és más tudományok felett áll (XII. 11, 10). A tökéletes embernek pedig szükségképpen jó embernek is kell lennie (I. pr. 9). A szónok tehát Cato meghatározásával *vir bonus dicendi peritus* (XII 1, 1). Még tovább fokozva: bölcsnek kell lennie, *vere sapiens; nec moribus modo perfectus, sed etiam scientia et omni facultate dicendi* (I pr. 18). Ily módon a retorika Quintilianus által azzal az igénnyel lép fel, hogy képes legyen egymaga valamennyi követelményt kielégíteni, melyeket a filozófia és az általános képzés támasztott.<sup>10</sup> Az ékesszólás közvetlenül a bölcsesség forrásából keletkezik (*ex intimis sapientiae fontibus*, XII. 2, 6). Quintilianus a jövő szónokot mintegy már a bölcsőben megfigyelése alá vonja, hogy aztán a gyermekkoron, az iskolán és magasabb tanulmányin keresztül végigkísérje. Minden tárgyat és iskolai auctort végigtárgyal. Az egész retorikai tananyag elvégzése után a X. könyvben még egy útmutató következik az irodalom tanulmányozásá-

hoz és a legjobb szerzők jellemzése Homérosztól Senecáig. A retorikai lényeg ebben a műben egészen mássá válik – az irodalom tanulmányozásának legfelsőbb életértékként való humanisztikus vallomásává. „Az irodalom szeretete s olvasmányaink értékesítése nem szorítkozik csupán az iskolázás idejére, hanem kiterjed egész életünkre” (I. 8, 12). „Akkor a legtisztább a tudományok élvezete, mikor már fölszabadult a tevékenység, azaz a szereplés nyűgétől, s elmerülhet saját szemléletébe.” (II. 18, 4). Az ilyen mondatok a Nyugat tipikus művelődésélményét előlegezik.

A görög retorika közben tovább virágzott, de nem Attikában, hanem Kisázsiaiban. Egy olyan stílust hozott ott létre, mely a klasszikus attikai szónokok (Demoszthenész, Lüsziász) stílusával újként és idegenszerűen állt szemben. Vajon a kalandos jogesetek természetellenessége volt ennek oka, amelyek törvényszéki beszédek alapjául szolgáltak? Vagy a „terjedelmes és buja kifejezésmóddal” (Cicero, *Orator* 25) magyarázható, mely a keleti ízlésből származik? Talán mindkét magyarázat felületes, és a valódi okot egy belső törvényszerűségben kell keresnünk annak analógiájára, amely a Raffaello utáni itáliai festészetben valósult meg, és amelyiknek a művészettörténet több periódusában és területén vannak párhuzamai. Az új stílust asianismusnak nevezték, szemben az atticistákkal. Cicero nyomán az asianismusban két stílusfajtát szokás megkülönböztetni: a szellemeskedő-szentenciózust és a dagályos-patetikust (*Brutus* 325). Ám ezek nem választhatók el élesen. Mindkettőben közös a meglepő hatások hajhászása. A részletek és nüanszok nem érdekesek. A jelenség maga azonban az európai irodalom megértéséhez kiemelkedően fontos. Ez az első jelentkezését is jelenti annak, amit általában irodalmi manierizmusként igyekszünk megjelölni. Az asianismus az európai manierizmus első formája, míg az európai klasszicizmusé az atticizmus.



Az atticizmus egy klasszicista irodalomesztétikát alakított ki, mely Kr.e. első évszázad közepe óta győzedelmeskedik. Uralkodóvá a görög művészet- és életideál reneszánsza idején vált, ami a Kr.u. második században indul meg és nyugaton kb. a negyedik század közepéig tart.<sup>11</sup> Vezető szerepet játszik itt a retorika, mivel ez tűnik az ógörög szellemiség képviselőjének, és nem a filozófia vagy a poétika. Magát új illetve második szofisztikának nevezi. A Flaviusok oktatásreformja, majd Hadrianus filohellenizmusa ösztönzi, s oly messze megy, hogy a műveltek, élükön a császárokkal görögül írtak, s hogy a római irodalom hirtelen lehanyatlott. Róma ekkor második alkalommal adja oda magát szellemileg a görögségnek. A görög tehát a világnyelv és a világműveltség. Sőt, a görög lesz a kereszténység kultikus és irodalmi nyelve is:<sup>12</sup> a negyedik évszázad nagy prédikátorai, Baszileiosz, Nazianoszi Szent Gergely és Aranyszájú Szent János szofista tanítványok voltak. Hogyan is kell elképzelnünk ezeket a szofistákat? Nietzsche hatásosan jellemzi őket: „Ők a régi hagyományok hőstisztelete alapján álló reproduktív művészek, kiknek lelke előtt az ókori hellénség lebeg, ám nem minden rivalitás nélkül... Hangsúlyuk nyilvánvalóan mindenben a formán nyugszik, a valaha létezett legformaérzékenyebb publikumot nevelték ki... Közös bennük a nagyon korai fejlődés, egy változatos, felörlő élet, halálos ellenségeskedés; javarészt nagy vagyonok tulajdonosai; ők nem tudósok voltak, hanem a beszéd mesterei, virtuózai, és ezáltal különböztek a 15. század itáliai humanistáitól,<sup>13</sup> akik nyomorúságos tudósokként nehezebben éltek, de hozzájuk egyébként nagyon hasonlóak”:<sup>14</sup> A második szofisztika első és eddig még túl nem haladott történeti méltatását Erwin Rohde<sup>15</sup>, Nietzsche fiataalkori barátja adta.

Láthatjuk: az antik retorikának hosszú, formákban gazdag a története.

### 3. Az antik retorika rendszere

Miután történetét áttekintettük, egy rövid vázlatot kell adnunk tanfelépítményéről is, melynek sémája az évszázadok folyamán változatlan maradt. A későbbi korok újításait is magába tudta építeni.

A retorikának mint művészettannak (*ars*) öt része van: *inventio* (feltalálás), *dispositio* (elrendezés), *elocutio* (kifejezés), *memoria* (emlékezés), *actio* (előadás). A retorika tárgyát (*materia artis*) az ékesszólás három fajtája képezi:<sup>1</sup> a törvényszéki beszéd (*genus iudicale*) tanácskozó beszéd (*genus deliberativum*) dicsőítő vagy szemléltető beszéd (*genus demonstrativum*).

A törvényszéki beszéd a görög és a római szabadság hanyatlásával csaknem elvesztette jelentőségét. Ám megvolt már a pertechnika magas fejlettségű tana, és nem akarták ezt elfelejteni. A törvényszéki beszéd „mindig az elméletet fogta át, csak ennek állított érvényes és kimerítő szabályokat” (KROLL). Éppen ezért gyakorolták a kitalált jogi eseteket és adták sematikus tovább, így Alcuin is retorikájában, mely Nagy Károlyt tanbeszélgetés résztvevőjeként szerepelteti. A törvényszéki beszédnek azonban csak a római jog országában lehetne értelme, s ott is csak a jogi tanulmányok újjáéledése után, tehát Itáliában a 11. század végétől.<sup>2</sup> A tanácskozó beszéd eredetileg a népgyűlésen vagy a szenátusban elhangzó politikai beszéd. Ez is iskolai gyakorlattá válik a császárkorban, *suasoriának* vagy *deliberativának* hívják. A tanuló a múlt egy ismert személyiségének helyébe képzelettel magát és megfontolja, hogyan cselekedjék. Így gondolkodik Agamemnonként, hogy feláldozza-e Iphigéniát; Hannibálként, hogy Cannaenál csapatait Róma ellen vezesse-e; Sullaként, hogy visszavonuljon-e a vidéki életbe.

A hellenizmus óta mindkét eddig említett beszéd típusnál sokkal nagyobb jelentőségű lett a dicsőítő beszéd. A tár-

gya legáltalánosabban a dicséret,<sup>3</sup> "kiváltképpen az istenek és az emberek dicsérete" (Quintilianus III. 7, 6). Politikailag a császárkorban lett jelentős. Az uralkodókhoz szóló latin és görög nyelvű dicsőítő beszédek készítése a szofisták legfőbb feladatává vált. Külön fajtaként vezették be ekkor az uralkodódicséretet. Egyéb műfajok voltak: a gyászbeszéd, esküvői beszéd, születésnap beszéd, vigasztaló beszéd, üdvözlő beszéd, szerencsekívánatot stb. Csupán a korszak végén tanítják a dicsőítő vagy szemléltető beszédet pontosan rendszerezve és iskolai mérték szerint. A retorika „előgyakorlásához” a „dicsőítésről szóló” útmutatások tartoznak. Ilyeneket találunk pl. Hermogenésznél (Kr.u. 2. évszázad). Könyvecskéjét a híres grammatikus, Priscianus (a 6. sz. kezdetén) fordította le és került át ily módon a latin iskolák tananyagába. Igen nagy volt a szemléltető beszéd utóhatása a középkori irodalomra, ahogy az majd kiderül. Az újszofisták stilisztikai technikájához tartozik a művészi „lefestés”<sup>4</sup> is (*descriptio*, leírás) emberekről, helyekről, épületekről, műalkotásokról. A későantik és a középkori költemények nagy bőséggel alkalmazták ezt.<sup>5</sup>

A beszéd három fajtájáról térjünk át a retorika öt részére. A IV. és V. rész (*memoria* és *actio*) az antik teóriában kis jelentőségű. Ezek a gyakorlati előadásmód-technikát fogalmazzák meg, és csak olyan beszédek számára érvényesek, melyeket valójában megtartanak. Az anyag feltalálásának tana a legfontosabb rész. Ez arra az öt részre tagolódik, amelyekből a törvényszéki beszéd áll: 1. bevezetés (*exordium* vagy *prooemium*); 2. „elbeszélés” (*narratio*); azaz a tényállás kifejtése; 3. bizonyítás (*argumentatio* vagy *probatio*); 4. a szembenálló állítások cáfolata (*refutatio*); 5. befejezés (*peroratio* vagy *epilogus*). Ezt a beosztást vették alapul vagy illesztették más beszéd-fajtákhoz is. A bevezetésben arra törekedtek, hogy a hallgatót jóindulatúvá, figyelmessé és fogékonnyá tegyék (*benivolum, attentum, docilem*). A befejezésben a szónok a hallgatók lelkére hatott, hogy a kívánt hangu-

latba hozza őket. Ami a bizonyítást illeti, az antik teória éppen ezen a területen igen találékony megkülönböztetéseket tett, mire tilos rátérni. Lényeges: minden beszédnek (még a dicsőítő beszédnek is) egy elfogadható tételt vagy ügyet kell tartalmaznia. Olyan érveket kell felhozniuk, melyek a hallgatók értelméhez és érzelméhez folyamodnak. Nos, egész sora létezik az ilyen érveknek, melyek különféle esetekre alkalmazhatók. Ezek a gondolati témák bármely fejlődéshez, átalakuláshoz hozzáilleszthetők. Latinul *loci communes*nek, a régebbi németben „Gemeinörter”-nek hívják őket. Így használja még Kant és Lessing is. Az angol *commonplace* nyomán képezték 1770 körül a „Gemeinplatz”-ot. Mi nem alkalmazhatjuk ezt a szót, mivel eredeti használatát elveszítette. Így a görög *toposznál* maradunk. Hogy a mondottakat világosabbá tegyük: egy *toposz* legáltalánosabb faja az „alkalmasság hangsúlyozása, hogy az anyagnak eleget tegyen”; a dicsőítő beszéd egy *toposza*: „az előljárók és azok tetteinek dicsérete”. Az ókorban egész gyűjteményeket készítettek az ilyen *toposzokból*. A *toposzok* tanával – topikának nevezve – önálló írásokban foglalkoztak.

A *toposzok* tehát eredetileg segédeszközök a beszédek kidolgozásához. Ezek, ahogy Quintilianus (V. 10, 20) mondja „a bizonyítékok forrásai” (*argumentorum sedes*), tehát gyakorlati célt szolgálnak. De láttuk, hogy a beszéd két legfontosabb fajtája, az állami és törvényszéki beszéd a görög város-államok és a római köztársaság hanyatlásával eltűnt, a politikai valóságból a retorikaiskolákba menekült; a dicsőítő beszédből dicsőítő technika lett, amely bármely tárgyra alkalmazható; a poétika pedig retorizálttá vált. Ez nem jelent más, minthogy a retorika elvesztette eredeti értelmét, létcélját. Ehelyett azonban betört minden irodalmi műfajba. Általános értelemben véve művészien kidolgozott rendszere az irodalom közös nevezője, formakincse, formatana lett. Ez a legeredménytelibb fejlődés az antik retorika történetében. Ezáltal viszont a *toposzok* is új funkciót nyernek. Klisék lesznek,

melyek irodalmi értelemben általánosan felhasználhatók, az irodalmilag megragadott és formált élet minden területére kiterjednek. Látjuk, hogy a későantik korban a megváltozott életérzésből új toposzok keletkeznek. Ezek nyomkövetése lesz feladatnak egyike.

Az elrendezés tanát, más tananyagokkal összevetve, csak szűkösen kezelték az antik teoretikusok. Csak későn és sohasem elég világosan vált el a feltalálástól. Mert az elrendezést már megelőzte a beszéd öt részének vagy egységének tana, amely ebből a szemszögből a feltalálás vezérfonalát adta. Amit ma felépítéstechnikán (kompozíción) értünk, annak nincs megfelelője az antik és a középkori irodalomelméletben.<sup>7</sup> Az ókor, a „klasszikus” is, a kompozíció fogalmát tulajdonképpen csak a tragédiában és az eposzban ismerte, aholis Arisztotelész a cselekmény zártságát követelte meg. A próza általános elmélete és fajtái nem rendelkeztek és nem is rendelkezhetek ezzel, mivel ez a retorikához mint általános irodalomelmélethez tartozott. A modern megítélés így az antik irodalomban is többször hiányolta a kompozíciót.<sup>8</sup> Amit a későantik és középkori költészetben kompozíciós elemnek érzünk, azon nagyrészt az öt beszédrész hagyományos egymásrakövetkezését értjük. Öt helyett alkalomadtán négy vagy hat található: ez az antik iskolai anyag különbségeire megy vissza. Olykor a versek széljegyzetei vésik az olvasó fejébe a retorikai tagolódást.<sup>9</sup> A *narratio*t az elbeszélés minden fajtájához alkalmazhatták.<sup>10</sup> A *narratio*hoz kitérés (*egressus*, *excessus*) is kapcsolódhat.<sup>11</sup> A középkori költészet gazdagon alkalmazta ezt. A *prooemium* és a *peroratio* valamennyi írásmű számára elengedhetetlen.

A retorika harmadik része, a kifejezés tana (*elocutio*) áll a legközelebb a modern megértéshez. Ez az írásbeli előadás minden fajtája számára beható stilisztikai előírásokat tartalmaz. Tárgyalja a szavak kiválasztását és összeillesztését, továbbá a három stílusnem elméletét<sup>12</sup>, végül a beszédalakzatokat. Ennek az utolsó résznek gyakran speciális tankönyve-

ket is szentelnek. Az uralkodó álláspont mindig az az elképzelés, hogy a beszédnek „díszítettnek” kell lennie. Az *ornatus* (Quintilianus VIII. 3) a legfőbb törekvés, és ez is marad a 18. századig. Vergiliust küldi Beatrice Dante segítségére, mert ő a *parola ornata* mestere (*Inf.* 2, 76) / Az ő énekéről mondja Dante: *la bellezza e nell' ornamento delle parole* (*Conv.* II. 11, 4). Még Marmontel a saját korában sokat használt *Éléments de littérature*-je (1787) is azt tanította: *le style de l'orateur et celui du poète a besoin d'être orné.*

Az eddigiekben kísérletet tettünk arra, hogy a mai olvasót megismertessük az antik retorika fő tényeivel és alapfogalmaival. Az igen bonyolult összkomplexumból csak a legfontosabbakat emeltem ki: azt a tudomány számára létező létminimumot, amivel rendelkezünk kell, ha e könyv problémafelvetését követjük. A következő fejezetekben ez a vázlat finomodik és gazdagodik.

#### 4. A római későantikvitás

Ahogy a grammatika, úgy a retorika is a szabad művészetek kötelékében kerül át a középkorba. Mint „tekinthető alapértéket” az iskola foglalja le, sorsát nem határozza meg többé élő, történelmi esemény. Mindez a megmerevedés, a lényegsorvadás, az eltorzulás jeleivel jár. Ezért egységes kép nem rajzolható róla a középkor első évszázadaiban. Ezen időszak félhomályban álló történelmi színpadán igen különböző stíluskarakterű és értékű művek maradtak fenn. Ezeket tekintjük át röviden.<sup>1</sup>

A 3. században a birodalom politikai, szociális és gazdasági válsága a római kultúrát alapjaiban rázta meg. A 4. század utóvirágzása csak egy erősen redukált állapotot tudott megmenteni. A régi római hagyomány mentsvára Róma szenátorai nemessége. A Symmachus-kör restaurációs kísérletei Bizánc és az államvallássá emelkedett kereszténység

elleni védekezésből állnak. A rómaiak felhagynak a görög nyelvű olvasással. Macrobius Cicero *Somnium Scipionis*át és Vergilius *Aeneis*ét úgy értelmezte, mint az allegóriák fényében csillogó tévedhetetlen tudományos, filozófikus, teológikus és retorikus tekintélyeket. Quintus Aurelius Symmachus a prózalevél ifjú Plinius által megalapozott retorikai kezelését kezdte újra<sup>2</sup> és talált méltó utódra a gall Sidonius Apollinaris (430–86)<sup>3</sup> személyében. A 12. századi reneszánsz számára Symmachus és Sidonius mintaszerzőkké válnak. Itt is, mint oly gyakran, megfigyelhetjük, hogy a későantik kultúrárték, amely időközben rég eltűnt műveltségünkéből, középkori virágkorában új hatással bontakozott ki.<sup>4</sup>

## 5. Szent Jeromos

Symmachus levelei a 365 és 402 közti éveket ölelik fel. Ebben az időben megy végbe az a világtörténelmi küzdelem az antikvitás és a kereszténység között, amely Szent Jeromos és Szent Ágoston nevéhez kapcsolódik. Ahhoz a két igencsak különböző természethez, akik oly kevés megértést tanúsítottak egymás iránt. Jeromos a legjobb latin képzésben részesült, majd a világ kísértései elől a szíriai sivatagba menekül, ahol azonban csak három évig tart ki. Arra használja ezt az időt, hogy egy zsidó tudóstól héberül tanuljon. Aztán Konstantinápolyban a görögöt pótolja be. Damasus pápa hívja vissza Rómába. Jeromos itt a patricius nők egyik körében forog, akiknek Biblia órákat ad. Ebből az időből származó levelei szatírikus fényt vetnek a római társadalomra, melynek egyházi köreit sem kíméli. Harcias temperamentum lakik ebben a tudós filológusban, ami őt a reneszánsz humanistái számára oly vonzóvá és velük-rokonná tette. Damasus bízza meg Szent Jeromost a latin Bibliafordítás revíziójával. A pápa halála után néhány római barátnőjével és tanítványával visszaköltözik Betlehembe, és folytatja

héber tanulmányait, hogy az Ótestamentum görög fordítását (*Septuaginta*) felülvizsgálhassa. Így válik az újkori Bibliatudomány úttörőjévé. Hozzáfog tehát, hogy csaknem az egész Bibliát az összövegből lefordítsa. A konzervatív egyháziak ezért azzal támadják (miként Spanyolországban II. Fülöp támadta Luis de Leont), hogy lealázza az egyházat a zsidó tudomány előtt. Maga Szent Ágoston is kifogásokat emelt. Ezek a támadások vitára készítették Jeromost, melyekben eredményesen kapcsolódik össze szenvedélyessége tanítóképességével. Csak a tridenti zsinat kanonizálja „régis és igen elterjedt (*vulgata*)” fordítását az egyedül autentikussá (1546. ápr. 8-i dekrétum). A felülvizsgált szöveg, amely ma is egyedül érvényes, 1592-ben jelent meg. Ezt árusítja minden katolikus könyvkereskedő. Aki ma megvásárolja a Vulgátát, az nem csupán a latin Bibliát kapja meg, hanem Jeromosnak az összegyűjtött művek elé és az egyes bibliai könyvekhez nyomtatott bevezetőjét is: 25 nyomtatott oldalt, mely a keresztény humanizmus breviáriuma, oly módon, ahogy azt Szent Jeromos értette. A pogány és keresztény hagyomány megfelelésének eszméjét vallotta. Mózes 4. könyve „az egész aritmetika misztériumát” tartalmazza, Jób könyve „a dialektika összes törvényét”. A zsoltáros (Dávid) „a mi Simonidesünk, Pindarusunk, Alcaeusunk, Horatiusunk és Catullusunk”. A Biblia ennél fogva Jeromos számára nem csupán szent dokumentum, hanem irodalmi mű is, mely a Thesaurus mellett valóban *gentilitas*nak nevezhető. Ezt a hasonlóságrendszer Jeromos nem vezeti végig, de oly világosan megmutatja, hogy ezt a középkorban továbbépíthették – miként azt majd látni fogjuk (17. fejezet 4. paragrafus).

E.K. RAND szembeállítja a misztikus Ambrosiusszal a humanista Jeromost: „egy humanista olyan ember, aki az emberi dolgokat szereti; aki számára a művészet és az irodalom, különösen Görögországé és Rómáé a fontos; akinek az értelem és a misztikus ismeretlenbe való menekülés rideg



fénye előbbrevaló; aki az allegóriával szemben bizalmatlan; aki imádja a változatokkal és *notae variorum*mal ellátott kritikai kiadásokat; akit szenvedélyre gyűjtanak kéziratok, melyeket felfedezne, összekoldulna, kölcsönvenne, sőt akár el is lopna; ő egy beszédes nyelv, mely szorgosan gyakorol; egy éles nyelv, mely alkalomadtán halaskofák stílusában fakad ki vagy éppen epigrammával sértegeti ellenfelét.”<sup>1</sup> Majdnem valamennyi jellemző megtalálható Szent Jeromos irodalmi személyiségében, akárcsak a 15. századi Poggionál és Filelfonál, s a 16. században Budénál, Casaubonusnál és Erasmusnál. Ők az emberi komédia azon szereplői közé tartoznak, akiket „szenvedélyből lett filológusoknak” nevezünk.

## 6. Szent Ágoston

Filológia és szerzetesség, kutatószenvedély és irodalmi humanizmus jellemezték Szent Jeromost. Semmi sem található meg ezekből Szent Ágostonnál. Nála viszont minden megvan, ami Jeromosból hiányzott: finom érzelmi élet és lelki tűz; a lényegmegismerésnek az a vágya, mely minden ténytudáson túlmutat. Ő nem tudós, hanem gondolkodó. Nem próbálkozik a zsidó és görög hagyomány kiegyenlítésével. Olyan élesen állítja egymással szembe az egyik világot a másikkal, miként a földi államot az isteni állammal. Ő azonban már a későantik műveltségideáján nőtt fel: a retorika tanára, a platonikusok tanítványa volt. Megtérése révén jutott arra a belátásra, hogy mindenfajta tanulást a hit szolgálatába kell állítani. A Bibliát sajátos retorikaként értelmezte. A szent szövegek tanulmányozásánál viszont megmaradt az antikosan játszó és allegórikusan csűrűcsavaró módszernél, melyet Macrobius Ciceróra és Vergiliusra alkalmaz.<sup>1</sup> A Biblia telve volt homállyal, de Pál úgy tanította, hogy ezeket Isten sugalmazta, *omnis scriptura divinitus inspirata* (2. Tim. 3, 16). Szent Ágoston ebből levonja a következtést: a Biblia minden igéje, mely nem vonatkozik közvetlenül

a hitre és a morálra, titkos értelemmel bír. Ezzel nemcsak a későantik Homérosz- és Vergilius-allegorézist követi, hanem a már Origenész óta meghonosodott Biblia-allegorézist is. Mindehhez azt a gondolatot veszi alapul, hogy a rejtett értelem megfejtéséért tett fáradozás a szellem üdvös és élvezetes gyakorlása. Így a Biblia-tanulmányozásba újból bekerül egy irodalmi-esztétikai szemlélet, mellyel egy későantik iskolázottságú irodalmárnak rendelkeznie kellett. Teológiai szempontból ma szemére vetik az egzegéta Ágostonnak az allegorizációval való visszelést.<sup>2</sup> De elmélete a középkor szilárd eleme lett.

Szent Ágoston retorikával való kapcsolatát még egy szempontból meg kell néznünk. Ő nem csupán mély gondolkodó, hanem kiváló szerző is. A Vallomások minden szempontból a Nyugat nagy könyveinek egyike. Stílusa antik műpróza. Az antik retorika eszközei itt az új keresztény lelki-világ szolgálatába állnak. Szent Ágoston főként azt a három eszközt alkalmazza, melyet Cicero ajánlott (*De oratore* III. 173–198; *Orator* 164–236): *isokolon* (ugyanolyan hosszú tagmondatok összekapcsolása), *anthyton* (két egymással gondolati ellentmondásban álló tagmondat összekapcsolása), *homoioteleuton* (rímes *isokolon* a kolonvégződésnél). A Vallomások egy imával zárul. Utolsó mondatai így hangzanak: „..., örökkön pihenhetsz, mert nyugalmad nem más, mint Magad. Ámde felebarátjával valaki megérteti-e mindent? Melyik angyal miféle angyalnak magyarázza meg ezeket a kérdéseket? Miféle angyal melyik embernek? Tőled kell ezt kérnünk, benned kell keresnünk, nálad zörgessünk érte. Így, csupán így kaphatunk és találhatunk és így nyitnak ki nekünk” (Városi István fordítása). De latinul is: *semper quietus es quoniam tua quies tu ipse es. Et hoc intellegere quis hominum dabit homini? quis angelus angelo? quis angelus homini? A te petatur, in te quaeratur, ad te pulsetur: sic, sic accipietur, sic inuenietur, sic aperietur.* Ezt az ünnepléses párhuzamosságot és összecsengést semmiféle

modern próza nem adhatja vissza. A retorika itt költészetté lesz – mint oly gyakran a római liturgiában.

## 7. Cassiodorus és Isidorus

A 6. század első felében Cassiodorus révén még egyszer összekapcsolódik az antik retorika az állami étellel. A keletgót Theodorik és Athalarik királyok megbízásából megfogalmazott állami levelei még antik szellemiséget árasztanak. Athalarik utasítására az ügyvéd, diplomata és költő Aratornak küldött egy irományt (*Variae* VIII. 12; MOMMSEN p. 242), melyben állami szolgálatba hívta őt, mégpedig kiváló retorikai képzettsége miatt (*moribus armata facundia*). Egy követség vezetőjeként Arator állítólag „nem mindennapi szavakkal, hanem az ékesszólás sebes áradásával” (*non communibus verbis, sed torrenti eloquentiae flumine*) élt. A római szenátushoz írott egyik levelében (*Variae* IX. 21; MOMMSEN p. 286) figyelmet szentel Athalarik az oktatásügynek és kifejti Cassiodorus által, hogy az állam számára szükséges a grammatika, az antik szerzők tanulmányozása és az ékesszólás. „A barbár királyok nem éltek vele; ott maradt ez a törvényes uralkodóknál. Más népeknek is vannak fegyverei hasonlóak, de ékesszólással egyedül csak a római uralkodók rendelkeztek.” A keletgót királyság összeomlásával a régi római szellem eme utolsó felcsendülése is elnémult. Cassiodorus visszavonult calabriai birtokaira, s ott megalapította a Vivarium kolostort. Életének e hosszú második felét a keresztény képzés szolgálatában álló tudományos munkának szentelte. „E lépéssel szimbolikusan bevezette a klasszikus kultúrát a középkor szűk cellájába” (FEDOR SCHNEIDER). *Institutio*jában a retorikának is szentel egy csekély bemutatást. Jellemző, hogy a memóriára és a beszéd előadásmódjára vonatkozó előírások itt a szerzetesek liturgikus gyakorlataihoz igazodnak (II. 16).

Isidorus retorikavázlatában elárulja zavarát az áthagyományozott anyag gazdagsága miatt (*Et. II, 1–21*). Ez többé már nem volt összefogható (*conprehendere impossibile*). Kifejezőmódja szeszélyessége ellenére szakértőként mégiscsak Martianus volt az anyagban szakmailag jártas. A kivonatok összerakosgatására tehát a nyugatgót püspököt utasítják. Ő aztán erőteljes rövidítéssel és egyszerűsítéssel segít magán. A retorika mindenekelőtt Martianus példája nyomán a törvényszéki beszédre korlátozódik: *rhetorica est bene dicendi scientia in civilibus quaestionibus*. A figuratant aztán mégiscsak igen behatóan kezelik – a költészetből vett bő igazolásokkal. A kompiláció így stilisztikai kézikönyvként vált használhatóvá.

## 8. *Ars dictaminis*

Újabb fejlődést csak a 11. században találunk. A stílusművészetet ekkor az *ornatus* elméleteként tankönyvekben tárgyalják: így Ekkehart IV. (*De lege dictamen ornandi, Poetae V. 532*) Németországban; Marbon von Rennes (kb. 1035–1123) Franciaországban (*De ornamentis verborum*, PL. 171 1687, szoros kapcsolatban van a Herennius-retorikával IV. 13–30; *De apto genere scribendi*, PL. 171 1693, igen személyes színezetű). Sokkal jelentősebb azonban a retorika egy új rendszerének kidolgozása: az *ars dictaminis* vagy *dictandi*. A közigazgatási gyakorlat hívta életre, s elsősorban arra szolgált, hogy mintát nyújtson a levelek és okiratok megfogalmazásához. Levélminták (*formulaenak* nevezve) ugyan már a meroving és karoling időkben is léteztek, s gyűjteményekben továbbhagyományozódtak. A királyi és egyházi kancelláriáknak volt rá szükségük. A 11. század végétől azonban az elméletről a gyakorlatra tértek. A levélmintákhoz bevezetőket, előírásokat mellékeltek.

Nincs abban semmi meglepő, hogy a retorika levéltanná válik. E fejlődést nemcsak Plinius, Summachus, Sidorius levélgyűjteményei, de Cassiodorus államlevelei is előkészítették. Ennodiusnak az *epistolaris sermora* műpróza értelemben van szüksége. A görög későantikból is maradtak ránk levélírással kapcsolatos utasítások, retorikai levélsablonok, sőt levélgyűjtemények is, melyek mintapéldákat adnak egyes társadalmi rétegek karakterizálásához (halászok, parasztok, paraziták, hetérák). Ez az attikai komédia utóhatása. Ilyesféle szórakoztatást a latin levéltorika nem nyújt.

Új a 11. században viszont az a kísérlet, mely az egész retorikát a levéltípus tanának rendeli alá. Ez ugyanakkor a korabeli szükségletekhez való igazodást és a hagyományos retorikai tanfelépítménytől való tudatos távolodást is jelenti. Az új modern művészetet egy új névnek kell megneveznie, mely természetesen magából az antik hagyományból származik. *Dictare* eredetileg tollbamondást, diktálást jelent. De már az ókorban is többnyire diktálni szoktak, méghozzá nem csupán leveleket, hanem mindenekelőtt emelkedett stílusú írásokat. Így a *dictare* szó felveszi az 'ír, megfogalmaz', különösen pedig 'költői műveket ír' jelentést.<sup>1</sup> A latin nyelvtörténet e fejlődési irányának köszönhetőek a német nyelv *dichten* (költ), *Dichter* (költő), és *Gedicht* (költemény) szavai. Használatuk tehát egy történeti konstelláció eredménye abban az értelemben, ahogy azt a görög esetében már megállapítottuk. A költő (*Dichter*) és a diktátor (*Diktator*) ugyanabból a nyelvi anyagból keletkezett. Danténál a trubadúrokat *dictatores illustres*nek hívják (V.E. II. 6, 5).

Az *ars dictandira* más összefüggésben még közelebből visszatérünk. Ugyanígy a latin költeményekre is, melyeket kb. 1170-től franciák és angolok fogalmaztak meg. E *poetriák* is az antik retorika újabb átalakulását jelentették. Ezeket alapul Dante poétikája és retorikája is.

## 9. *Wibald von Korvey és Johannes von Salisbury*

Szakértői ítéletet mond egyik levelében a 12. századi retorika elmélete és gyakorlata közti ellentétről a híres államférfi, Wibald von Korvey (másnéven Stablo), aki kalandos élete során megismerte Itáliát, és a bizánci udvarba igyekezve halt meg Kisázsziában 1158-ban egy útja során. A kolostorokban, írja, a beszédművészetet sohasem lehetne uralomra juttatni, mert a gyakorlati használathoz hiányzik az alkalom. Ez a tudomány szerinte a jelen számára elveszett, sem az egyházi, sem a világi bírásokodás nem nyújt neki teret. A laikus bírók gyakran természettől fogva tehetségesek, ámde minden irodalmi képzettség nélkül, különösen Németországban: *in populo Germaniae rara declamandi consuetudo* (PL. 189, 1254 B).

Az *ars dictaminis* mellett és azt megelőzve tartja magát a 12. században az antik ideál: a retorika, mint minden képzés integráló része. Ez Cicero, Quintilianus, Augustus volt együttvéve; ez szolgál alapul Martianus Capella ötletéhez is, miszerint házassági köteléket létesít Mercur és a szűz Philológia között; ez táplálja a 12. század első felében a Chartres-i iskola humanizmusát, amelynek atmoszférája betölti Johannes von Salisbury írásait. Ő egyike a 12. század legvonzóbb jelenségeinek – mint ember, mint író egyaránt. Általa ismerjük meg a képzésideál változását. A dialektikus divatáramlat védelme nála egy nem azonosítható Cornificius ellen irányul, aki a retorikát feleslegesnek tartotta és enélkül akart filozofálni. Johannes szembehelyezkedik vele: a retorika az értelem és a szó varázslatos, termékeny kapcsolata. A harmónia által tartja össze az emberi közösségeket. Aki megpróbálja szétválasztani, amit Isten az emberek üdvére egybeszerkesztett, az megérdemli a nép ellensége nevet (*hostis publicus*). Ha Merkurt kivonnánk Philológia karjaiból – a retorika elméletét leválasztanánk a filozófiai tanulmányokról; annyit jelentene, mintha minden magasabb szel-

lemi képzést (*omnia libera studia*) széttörnénk (*Metalogicon* WEBB p. 7, 13 ff.). Johannes itt azt a Cicero által előadott (*De officiis* I. 50 és *De oratore* III. 56 ff.), Poseidonusra és Iszokratészre visszemenő tant reprodukálja, miszerint az értelem és a beszéd (*ratio* és *oration*<sup>1</sup>) a társadalom és műveltség alapját együtt képezik. Johannes versben is leírja ezt a gondolatot (*Entheticus* p. 250, 363 ff.):

Eloquii si quis perfecte noverit artem,  
 Quodlibet apponas dogma, peritus erit.  
 Transit ab his tandem studiis operosa juvenus  
 Pergit et varias philosophando vias,  
 Quae tamen ad finem tendunt concorditer unum,  
 Unum namque caput Philosophia gerit.

A skolasztika 13. századi fénykora időszaklenné tette ezt a humanisztikus képzési ideált az Alpoktól északra. A 14. századi itáliai humanizmus azonban új fellendülést adott neki. Lelki rokonság áll fenn Johannes von Salisbury és Petrarca világa között.

## 10. Retorika, festészet, zene

A retorika nemcsak az irodalmi tradíciót és a műveket hatotta át. A firenzei quattrocento idején L.B. Alberti azt tanácsolta a festőknek, hogy fogadják bizalmukba a „poétákat és a rétorokat”, mert ők ösztönzést adhatnak a tárgyhoz (*inventio*!) és a kép témájának megformálásához. E gondolatnak felel meg, miszerint Poliziano volt Botticelli művelt tanácsadója. A „Vénusz születése” és a „Primavera”, ahogy A. WARBURG rámutatott, ikonográfiailag csak az antik szerzőkre való utalások révén érthető, akiket a korabeli költészet és tudományosság hozott közel Botticellihez<sup>1</sup>.

De a zene és a retorika között is szoros köteléket találunk.<sup>2</sup> E felismerést ARNOLD SCHERING-nek (1877 – 1941<sup>3</sup>) köszönhetjük. A zenei tanrendszert a retorikából vették át. Létezett zenei „feltalálóművészet” (*ars inveniendi*; gondoljunk Bach „Inventióira”), zenei topika stb. „Milyen gyakori – mondja GURLITT –, hogy nem egy dallam- vagy ritmus-megformálást, motívumot vagy figurát, hangzás- vagy harmóniaváltást újkori poétikai értelemben vett témaként, sőt ötletként fogtak fel, miközben ez alapján semmi más nem mutat, mint éppen egy hasonló szerzeményt a ránk hagyott toposzkincsből – jelenti ez bizonyos tipikus témák, megformálások és fordulatok átvételét, átalakítását, újjá-dolgozását.” Itt pontosan ugyanazt a területet írja körül, amivel az irodalom esetében fogunk találkozni. Az egyezések oly szembetűnőek, hogy azt kell mondanunk: az antik retorika recepciója határozta meg messze a középkoron túl is a nyugati országok művészi önkifejezését.

A retorika még a 17. és 18. században is elismert, nélkülözhetetlen tudomány volt. Az 1635-ben alapított *Académie Française*-nek nem csupán szótárat és nyelvtant kellett szerkesztenie (amit meg is tett), hanem retorikát és poétikát is (amit nem tett meg). Így olyan „egyéni” vállalkozásokkal találkozunk, mint Charles Rollin *Traté des Études*-je (1726–31), az idevágó címszavak Voltaire *Dictionnaire philosophique*-jában (teljes terjedelemben először az 1784–90-ben megjelent az ún. Kehler kiadásban) vagy Marmontel *Éléments de littérature*-je (1787, 1867-ben újranyomtatták). Angliában nagy visszhangra talált a skót lelkész és professzor Hugh Blair (1718–1800) *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* (1783, 1. kiadás) című műve. Ma mindez csak papírhalmoz. Mutatja azonban, hogy ez meggyőzte Európát a júliusi forradalomig anélkül, hogy képes lett volna kiadni egy mindig megújuló és a modern szépirodalmat nyomkövető retorikát. Egyedül és büszkén emelkedik ki ebből a zagyvalékból Adam Müller ma még olvasatlan



könyve, (melyről már szóltunk), amely *in nuce* egy rövid német szellemtörténetet tartalmaz.

Ernst Robert Curtius

Szeged

Fordította: Molnár Andrea

## Jegyzetek

1.

1. Kant így magyarázza Az ítélőerő kritikájában:

*Be kell ismernem, hogy egy szép költemény nekem mindig tiszta élvezetet okozott, viszont ha egy római népszónoknak vagy mostani parlamenti vagy egyházi szónoknak legjobb beszédét olvastam, ez mindig keveredett egy körmönfont mesterkedés helytelenítésének kellemetlen érvelésével, amely képes rá, hogy az embereket fontos dolgokban olyan ítéletalkotásra indítsa, mintha gépek lennének, amely ítéletnek nyugodt meggondolás esetén minden súlyát el kellene veszítenie. A beszédkésztség és az ékesszólás (együttesen retorika) a szépművészetekhez tartozik; azonban a szónoklás művészete (ars oratoria) mint az a művészet, amely az ember gyengéit a maga céljaira használja fel (gondolják bár a célokat még olyan jónak, vagy legyenek azok valóban olyan jók, amilyenek csak akarnak), semmiféle tiszteletre nem méltó. A szónoklattan – Athénben csakúgy, mint Rómában – abban az időben emelkedett tetőfokára, amikor pusztulás felé rohant az állam és kihunyott az igazi hazafias gondolkodásmód.*

(Kant: Az ítélőerő kritikája, Akadémiai Kiadó Bp. 1966. Fordította Hermann István, 295. o. 31. lábjegyzet)

2. A *Zeitschrift für romanische Philologie*-ben (ZRPh) (63, 1943, 231.) hozok erre bizonyítékokat.
3. Jacob Burckhardt, *Die Zeit Constantins des Großen* (1852), Ausgabe Körner, 304. o.

## 2.

1. Az összes antik retorika áttekintését a kereszténységig WILHELM KROLL adja: *Rhetorik*, 1937. (Különkiadás a *Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft (RE)* (Pauly–Wissowa–Kroll)-ból). Kiegészítés a *RE Suppl.*-ben VII. 1039. és köv.
2. Odüsszeia 8, 167. és köv.; Ford. Devecseri Gábor  
V.ö.: Hésziadosz: *Theogónia* 81. és köv.
3. A szó eredetileg azonos jelentésű a *σοφία* szal, és mindazt jelöli, „akit szellemi képessége kiemeli a tömegből” (KROLL).
4. Gyakran szemére vették ezt a retorikának. V.ö. ennek fejtegetését Quintilianusnál II. 16, 3. és köv.
5. EDUARD NORDEN, *Die griechische Kunstprosa*, 1898.
6. WENDLAND–POHLENZ, *Die griechische Prosa*, 1924. 115.
7. Görögül *Τεχνικ* Szerzőit technográfusoknak hívják.
8. Megmutatja költészetének a beszédművészettel való rokonságát a retorikatanár Salanushoz szóló levélkölteményében (*Ex Ponto* II. 5, 69. sor). – Találón veszi észre W. KROLL (*Studien zum Verständnis der römischen Literatur*, 1924. 109), hogy a retorikai iskolázottság az Augustus korabeli költőknek a fordulatokra kiélezett megformálás képességét kölcsönözte. „Ezért a római költőktől való gyakori idézetek, melyek a világirodalom általános értékeivé váltak és amelyek különösen az angoloknál kedveltek kollégiumi neveltetésük következtében.”
9. V.ö. Exkurs XXI.
10. Ahogy már Iszokratész *ιστοριή*-nak tartja retorikáját.
11. W. SCHMIDT, *Über den kulturgeschichtlichen Zusammenhang unk die Bedeutung der griechischen Renaissance in der Römerzeit*, 1898. 4.
12. THEODOR KLAUSER nemrég bebizonyította, hogy csak 360 és 382 között hagytak fel hivatalosan a görög liturgianyelvvel Rómában és vezették be kötelezően a latint (*Miscellanea Giovanni Mercati*, 1946. I. kötet 3. o.)
13. V.ö. J. BURCKHARDT, *Die Kultur der Renaissance* (Kröner), 252. o.
14. Nietzsche 1872/73-ban tartott *Geschichte der griechischen Beredsamkeit* (Werke, Band XVIII, 1912. 232.) című előadásából.
15. *Der griechische Roman und Vorläufer* (1876) című művében. A harmadik fejezet (288–360) a „császárkor görög szofisztikájáról” szól. WILAMOWITZ (*Hermes* 35, 1900. 1. o. és köv.), kritikája ellenére nélkülözhetetlen a második szofisztika korszakfogalma, mely Hadriánustól a gazai iskoláig tart (kb. 117 – kb. 528).

## 3.

1. AZ (*ostentatio*) terminus a pompa jellemző jegyeire, a <sup>πανηγυρικός</sup> terminus külső okra (ünnepi gyűlés <sup>πανήγυρις</sup> pl. olimpiai vagy más játékoknál) megy vissza.
2. A római jogbölcselet retorikához való viszonyáról v.ö. FR. SCHULZ, *History of Roman Legal Science*, 1946. 259 és 269.
3. „Dícséret és megrovás”, mondják már a régi kézikönyvek is; v.ö. 190. o. 2. lábjegyzet.
4. Alapvető: PAUL FRIEDLÄNDER, *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius*, 1912.
5. Az újszofisztikával való összefüggésre először KONRAD BURDACH mutatott rá. Az HENNIG BRINKMANN érdeme, hogy követte ezt az irányt (*Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung*, 1928.).
6. *Capitatio benevolentiae*ként ismerjük (Cicero, *De inventatione* I. 16, 21). – *Bizonyítékok: R. VOLKMANN, Die Rhetorik der Griechen und Römer*, 1885. 128. o.
7. A kompozíció irodalmi jelentésében a *compositio* (görögül <sup>συνθήκη</sup>) tételre értett és átértelmezett folytatása, a *compositio* azonban a hatáskörébe tartozik, nem a <sup>λέξις</sup> éba, és a jóhangzás szabályai szerint a mondatban a szavak összefüggésének tanát jelöli. A tétel definíciója: *oratio est compositio dictionum consummans sententiam remque perfectam significans* (KELL I. 300, 18).
8. Így DIEL a *Nachrichten von der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* (GGN), 1894. 304, és NORDEN 112 és 115.
9. Így Drancontiusnál (*Romulea* 5). Hasonló BUECHELER – RIESE *Anthologia latina* I. 1, Nr. 21. A középkorban is.
10. A *narratio* fogalma igen széles értelemben meghatározható. Szent Jeromos (65. levél) ezt a zsoltároknál jegyzi meg (44, 3): *finito prooemio, hic narrationis exordium est*.
11. Cassiodorus (*Variae* II. 40) a *voluptuosa digressio* szokásával kokettál.
12. V.ö. *Die Lehre von den drei Stilen in Altertum und Mittelalter* című írással, in *Romanische Forschungen* (RF) 64, 1952. 57. o. és köv.

## 4.

1. Baudri von Bourgueil a hét szabad művészetet egy díszterem szobrainak ábrázolja. A retorikáról ezt mondja (ABRAHAM 225):  
 1128 *Commotis pacem, pacatis seditionem,*  
*Ad motum linguae noverat efficere.*  
*Laetos in lacrymas, tristes in laeta ciebat,*  
*Omnia nam voto compote sic poterat.*  
*Denique mox poterat quicquid suadere volebat.*  
*Dissuadere cito suasa prius poterat.*

Ezt Cicero és Demoszthenész áradozó dícsérete követi, majd a retorika öt részének tanítása. Mindez Martianus Capela 5. könyvéből (DICK 211. o. és köv.) származik. Baudri az idézett versével a retorika azon képességére mutat rá, mely az érzelmeket megváltoztatja. Javaslatát kínálja, hogy (211. o. és köv.) *veluti potens rerum omnium regina et impellere quo vellet et unde vellet deducere, et in lacrimas flectere et in rabiem concitare, et in alios etiam vultus sensusque convertere... poterat*. Ez forrásul szolgálhatott Dante *vulgare illustre* (VE. I. 17, 4) kifejezéséhez: *quid maioris potestatis est quam quod humana corda versare potest, ita ut nolentem volentem et volentem nolentem faciat*. Alanusnál a retorika tárgyalásakor Cicero mellett Quintilianus, Symmachus és Sidonius is a retorika fő képviselőjének jelenik meg (PL 210, 513. és köv.).

2. V.ö. J. STROUX vizsgálataival a *Corona querneae*-ban, 65. és köv.
3. E. FARAL *Sidoine Pollinaire et la technique littéraire du moyen age* (in *Miscellanea Giovanni Mercati*, 1946. 2. kötet) című műve nem volt számomra hozzáférhető.
4. Az egészhez FR. KLINGNER, *Römische Geisteswelt*, 1943. 338. o. és köv.
- 5.
1. EK. RAND, *Founders of the Middle Ages* 1928. 102.
- 6.
1. HENRI-IRÉNÉE MARROU, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, 1938.
2. *Des abus incontestables du sens mystique... Allégorisme exagéré*. E. PORTALLIÉ a *Dictionnaire de théologie catholique* s. v. Augustin (2343. és köv. hasáb).
- 8.
1. Bizonyítékokat ad A. ERNOUT a *Revue des études latines* 29-ben, 1951. 155–161. o.

## 9.

1. V.ö. Cicero, *De inventione* I. 1, 2.

## 10.

1. A. WARBURG, *Gesammelte Schriften* I., 1932. 27. és köv.
2. W. GURLITT a *Helicon* folyóiratban 5, 1944. 67 és köv.
3. Ld. GURLITT utószavát SCHERING *Das Symbol in der Musik* (1941) című posthumus művében.
4. Ezeket 1797-ben CANTWELL, 1808-ban P. PREVOST, 1821-ben GUÉNOT, 1825-ben S.-P.-H. (HARLODE) fordította franciára.
5. ARTHUR SALZ 1920-as gondos újkiadása ellenére (Drei Masken Verlag, München). Ott a 71. oldalon található Blair visszautasítása. – Hallgatónak mondta Müller: *ahol önökre a beszédemmel közvetlenül hatottam, ott egy nálam nagyobb ember volt, aki a szám által beszélt: a legnagyobb érdemem az volt, hogy századom legnagyobb szónokát, hogy Burkét megértettem.*
6. Szilárd helyet foglal el a jezsuita rendben a retorika. Joseph Kleutgen (1811 – 1883) *Ars dicendi* című műve 1847-ben jelent meg és 1928-ig 120 kiadást ért meg.